

Rendszertörténet, kronológia, területiség

Egy nagy ívű tendencia szerkezetéről és mozgásáról

Az előadás a nyelvföldrajz azon alapelveire épít, hogy a többtémű nyelvtörténeti változások jelentős része leképeződik a nyelvjárási formák és részrendszerek területi képleteiben. A szinkroniában egymás mellé rendeződött változási fokozatok a történeti mozgások egymásutánosságát rögzítik, így módszeres elemzéssel a statikus formációk dinamikus folyamatábrákká, „diaszisztémákká”, levezetéseké alakíthatók. A nyelvatlazokban élénk táruló kép hangtani, alaktani és jelentéstani rendszermozgások rekonstruálására is alkalmas, különösen a nagy számmal adathozható jelenségek körében.

Az előadás abból a hipotézisből indul ki, hogy a keleti magyar nyelvterületnek a középső nyelvállású rövid magánhangzói körében megfigyelhető tendenciaszerű nyíltabbá válások egymással összefüggő, egymást erősítő folyamatok manifesztációi. E kérdéskör rendszertörténeti összefüggéseivel a magyar szakirodalom lényegében még nem foglalkozott.

Az ómagyar kortól napjainkig tartó idevágó nyelvjárási hangtörténeti mozgások első fontos jelenséggöre a zárt *ĕ* fokozatos visszaszorulása és fonológiai szerepvesztése (*ĕ* > *e*). A folyamat koraiságát jelzi, hogy a zárt *ĕ* hiányát vagy szórványos jelenlétét mutató nyelvjárások (északkeleti, mezőségi, valamint részlegesen a Tisza–Körös vidéki és moldvai) széles területet fognak át. A zárt *ĕ* visszaszorulásának rendszertani „forgatókönyve” még megírandó hangtörténeti feladat.

A nyíltabbá válás következő felvonása az úgynevezett mezőségi *a*-zás, melynek egymást követő területi sávjaiból a modern nyelvföldrajz nyolc történeti fokozatot rekonstruált. Az *o* > *a* váltások tehát nemcsak területileg terjedtek szét egyre nagyobb körben, hanem nyelvrendszertani helyfoglalásuk is jól nyomon követhető, és fonotaktikai szabályokhoz, feltételekhez köthető.

Ugyancsak több fokozatú az *ō* hang nyíltabbá válása, amely végeredményben egy új alsó nyelvállású hangot is életre hívott (*æ*). Mivel egy korábban nem létező hang megteremtése és megszilárdítása az egyik legnagyobb „teljesítménye” egy nyelvnek vagy nyelvjárásnak, érthető, hogy rendszertanilag és kronológiailag is a kései változási szakaszhoz köthető. E változás külső területi körén, tehát egy megelőző szakaszhoz köthetően egy áthidaló megoldás is megragadható, amely az *ō* hangot úgy viszi le alsó nyelvállásba, hogy az alatta levő „üres hellyel” szomszédos *e*-t teszi meg utódhangnak, amely eleget tesz a nyíltsági követelménynek, de feladja a labiális jegyet (l. pl. a hangsúlytalan szótagban: *ökör* > *öker*, ill. később az új hanggal: *økær*; a hatókör kiterjedése után *ækær*).

A nyíltabbá válási folyamat első felvonása tehát fonémavesztéssel, az utolsó pedig új hang keletkezésével járt (az *æ* fonológiai státusának elemzésétől itt eltekintünk.) Figyelemre méltó, és rendszertörténetileg kulcsfontosságú, hogy a nyílt *æ*-zű nyelvjárások magukban foglalják a nyílt *a*-zűk és nyílt *e*-zűk fokozati előzményeit, és minden nyílt *a*-zűről is elmondható, hogy csak nyílt *e*-zű lehet. A részfolyamatok relatív kronológiáját – a lehetőségek határain belül – gondos összevető vizsgálatokkal kell megállapítani.

A fejlődési fokozatok lépcsőzetességén kívül a területiség értelmezésében nagy jelentősége van még a jelenséggócok (centrumok) kijelölésének, ill. az esetleges településtörténeti mozgások figyelembevételének. Ha például tudjuk azt a szabályt, hogy egy többtémű nyelvtörténeti változásnak az utolsó, legfiatalabb fázisa jelöli ki legpontosabban, legszűkebb határvonással az innováció(sorozat) központját, akkor az egyes (esetünkben *ĕ* > *e*, *o* > *a*, *ō* > *æ*) hangváltzási gócok is egymásra vetíthetők. Ennek a vizsgálatnak az eredménye nemcsak arról győz meg bennünket, hogy az *o* > *a* és *ō* > *æ* (~ *ō* > *e*) változások

kibocsátó helye ugyanaz (a Maros és Küküllők meghatározott mezőségi szakasza), hanem elkülöníthető egy kisebb, Felső-Maros vidéki mellékgóc is, amely feltehetőleg településtörténeti mozgással (migrációval) keletkezett. A fokozataiban és gócaiban egyaránt jól lokalizálható $o > a$, $ö > \text{æ}$ változás megengedi azt a feltételezést is, hogy a rendszertörténetileg ide kapcsolható nyílt e -zés gócpontja (vagy egyik gócpontja) szintén a Mezőség volt. A tendencia kelet \rightarrow nyugat irányú mozgása természetes nyelvföldrajzi terjedéssel, a moldvai jelenléte – beleértve az a -zás és æ -zés jelenségét is – főleg településtörténeti okokkal magyarázható (l. az északi csángóknak, valamint a déli csángók szubsztrátumának mezőségi eredetét).

A fenti következtetések kellő óvatossággal még azzal is kiegészíthetők, hogy ha a honfoglaló magyarság Felső-Tisza vidéki, Szamos melléki csoportjai ugyanazon kései ősmagyar nyelvjárást beszéltek, mint a Mezőséget megszállók, akkor a nyílt e -zésben megmutatkozó mai azonosságuk a nyíltabbá válás kezdeti folyamatainak hasonlóságára vagy kronológiai egyezőségére is utalhat. Csak míg a mezőségi csoportok kiteljesítették a tendenciát a középső nyelvállású magánhangzókra, addig az északkeleti nyelvjárások befejezték az első felvonásnál, az $\text{ë} > e$ váltásnál. A székely nyelvjárásokat a tárgyalt nyíltabbá válási tendencia lényegében nem érintette, legfeljebb a Mezőséggel határos zónában figyelhető meg a -zó formák szerény mértékű megjelenése. A moldvai régió székelyes csoportjával hasonló a helyzet: őrzik a zárt ë -zést, szemben az északi csángókkal, akiknél csak nyomokban maradt zárt ë , viszont közepes a -zás és gyenge æ -zés is megfigyelhető. Ezek a strukturális és statisztikai jegyek arra utalnak, hogy a moldvai magyarság északi csoportja az északi Mezőségről települt, és már a 14. században rendelkezhetett a felsorolt jellemzők alapjaival. (Az æ -zés részben belső fejlődés eredménye is lehet.)

A fenti folyamatok nyelvemlékes követésében számos korláttal szembesülünk. A korai adathiányon kívül megemlítendő, hogy a nyílt $e \leftrightarrow$ zárt ë , valamint az $ö \leftrightarrow \text{æ}$ szembenállást helyesírás-történeti okok miatt nem tudjuk megragadni. Az a -zást a középmagyar kortól növekvő számú adattal dokumentálhatjuk, de a szövegek, szövegrészletek lokalizálhatósága és a korabeli nyelvi normához való változatos viszonya elbizonytalaníthatja a következtetéseinket. A leggazdagabb forrás e tekintetben a Szótörténeti Tár, amely minden korlátja mellett kiaknázásra vár. Ilyen körülmények között felértékelődik a nyelvatlaszokra építő kontrasztív dialektológia jelentősége. A nyelvtörténet és a nyelvemlélet ezen a téren még nagy lehetőségek előtt áll.

Az előadás térképekkel, táblázatokkal és folyamatábrákkal illusztrálja a térbeli, időbeli és rendszertani összefüggéseket.

Juhász Dezső